

A verbális szövegek analitikus megközelítése szemiotikai szövegtani keretben

I. rész

Analitikus szöveg megközelítésről akkor beszélünk, amikor az elemzést nem készítik elő olyan – előzőleg manipulált szöveg-változatokon végzett – előgyakorlatok, amelyeket Beszélgetésünk előző két fejezetében mutattunk be, hanem az elemző közvetlenül az eredeti szöveget kapja kézhez, és abból kiindulva kezdi el egy meghatározott célú interpretatív művelet elvégzését. Ebben a fejezetben a szöveg megformáltságának leírását célzó interpretatív művelettel foglalkozunk, és elemzésünk számára Vitkovics Mihály „A fiatal fülemile és az anyja” című szövegét választottuk (lásd Ve/16).

Ve/16 „A kalitkában sokféle dalt dalló kanárit nagy figyelemmel hallgatta a kertben egy fiók fülemile. Ó, anyám, úgymond, ha hallanád! Amott vékony gallyak közé rekesztve egy sárga madárka milyen sokfélét énekelget! Bár én tudnék úgy! Ne kívánd azt, gyermekem – szól az öreg fülemile. Az a sárga társunk minden érzelem nélkül zengi, amit az emberektől eltanult, magától egyet sem tudna eldallani. Tanuld te érzelmeidet magad kényén, ám szépen énekelgetni, ha akarod, hogy az énekértők örömet hallgassanak.”

Bevezetésképpen foglaljuk össze mindazt, amit az analitikus szöveg megközelítéssel kapcsolatban sohasem szabad szem elől téveszteni.

I. kérdés: Mik az analitikus szöveg megközelítés általános vezérlő alapelvei?

P. S. J.: Anélkül, hogy az alapelvek között bármiféle hierarchikus elrendezést próbálnék létrehozni (vagy tartanék célszerűnek feltételezni), analitikus szöveg megközelítés során, úgy vélem, a következőkhöz kell magunkat tartani:

– mindenekelőtt azt kell eldöntenünk, hogy elemzésünkkel *milyen kérdésre* kívánunk választ találni; a legtöbb esetben arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen az adott szöveg megformáltsága (a 'megformáltságba' beleértve nemcsak a nyelvi – formai és szemantikai – felépítését, hanem azt is, hogy az adott nyelvi felépítettséggel rendelkezve mit mond(hat) nekünk az elemzendő szöveg – ami nem tévesztendő össze azzal a kérdéssel, hogy mit akart/akarhatott az adott szöveggel annak szerzője mondani!);

– ami a „mit mond(hat) nekünk az elemzendő szöveg” kérdést illeti, ezt a 'közleményt' kereshetjük az adott szöveg *közvetlen* 'betű szerinti értelmezése' szintjén, de kereshetjük *közvetett* 'szimbolikus értelmezése' szintjén is; ez irányú döntésünket az elemzendő szöveg *típusára* vonatkozó ismereteink/feltételezésünk határozza meg;

– az analitikus szöveg megközelítés műveleteinek nincs egy valamennyi szövegre egyaránt érvényesnek tartható optimális sorrendje; ebből az következik, hogy nem a megformáltság 'feltárásának' bemutatására, hanem a feltárt megformáltság 'leírására' – és pedig

egyértelmű leírására! – kell elsősorban törekednünk; más szóval: ha a leírás létrehozására törekszünk, annak nem kell tükröznie azoknak a lépéseknek az egymásutánját, amelyek végrehajtásával a leírt eredményhez eljutottunk;

– a megformáltság leírásának módját és tartalmát az a *szövegszemlélet* határozza meg, amelynek alapján az analitikus szövegmegközelítést végrehajtjuk; ez a szövegszemlélet voltaképpen azokat a megformáltságra vonatkozó *kérdéseket* bocsátja rendelkezésünkre, amelyekre a leírás során – azok adott szövegre vonatkozó fontosságának mértékében – próbálunk választ találni; ezek a kérdések természetesen a megformáltság feltárását is vezérlik, ha – ahogy azt hangsúlyoztam – nem is minden szövegre vonatkozóan azonos sorrendben (azonos konfigurációban);

– az általunk az eddigiek során bemutatott szövegszemlélet keretében a megformáltságra vonatkozóan a *szövegnek* mint *komplex jelnek* a következő *összetevőit* tartjuk célszerűnek megkülönböztetni, illetőleg figyelembe venni:

- 1a) a komplex jel *fizikai teste* [*vehikulum* [=Ve]],
- 1b) a komplex jel *fizikai testének mentális képe* [*vehikulum imágó* [=VeIm]],
- 1c) a komplex jel fizikai testének mentális képéhez rendelt *formai felépítés* [formáció [=Fo]],
- 2a) a komplex jel fizikai testének mentális képéhez rendelt *nyelvi jelentéstani felépítés* [*sensus* [=Se]],
- 2b) annak a *'világfragmentum'-nak a mentális képe*, ami a komplex jel fizikai testében feltehetően kifejezésre jut [*relatum imágó* [=ReIm]],
- 2c) az a *'világfragmentum'*, ami a komplex jel fizikai testében feltehetően kifejezésre jut [*relatum* [Re]].

– az általunk az eddigiek során bemutatott szövegszemlélet keretében a szövegösszetevők elemzésénél a következő *szövegstruktúra-típusokat* tartjuk célszerűnek megkülönböztetni, illetőleg figyelembe venni:

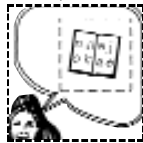
- a) az elemzendő szövegben *ténylegesen adott* szövegelemek szervezettsége, szemben azzal a szervezettséggel, amit az adott szövegnek az a változata mutat, amelyben az egyes szövegmondatokat a környezetük szövegmondatainak figyelembevételével, vagy a világra vonatkozó ismereteink alapján az azokban általunk hiányzónak vélt elemekkel *kiegészítettük*;
- b) az elemzendő szövegben (és/vagy annak kiegészített változatában) fellelhető *predikatív elemek* szervezettsége, szemben az úgynevezett (együtt)utaló (szövegtani szakkifejezéssel: korreferenciális) *nominális elemek* szervezettségével;
- c) az elemzendő szöveg egyes szövegmondatai *relációs* (rendszer nyelvészeti) szervezettsége, szemben az elemzendő szövegben *ténylegesen adott lineáris* szervezettséggel;
- d) az elemzendő szöveg (hierarchikus/tematikus) *kompozicionális* szervezettsége, szemben az elemzendő szövegben *ténylegesen adott* (ismétlődéses) *lineáris* szervezettséggel.

Itt tárgyalandó elemzésünkben azt mutatjuk be, hogyan érvényesíthető ez a szövegszemlélet a kiválasztott szöveg analitikus megközelítésénél. Demonstratív célú elemzésünk során itt számos nyelvészeti, szövegnyelvészeti és szövegtani szempontra kitérünk, egy-egy *tényleges szövegelemzésnél* az elemző ezek közül természetesen csak azokat kell figyelembe vegye, amelyek az elemzendő szöveggel kapcsolatban számára lényegesnek látszanak.

B. Zs.: Az analitikus szövegmegközelítésről fentebb elmondottakkal kapcsolatban két dolgot érzek megszívlelendőnek. Egyrészt azt, hogy az iskolai oktatásban irodalmi szövegek elemzésére vonatkozóan rendelkezünk ugyan különféle 'receptek'-kel, mégis meggondolandó, célszerű-e minden alkalommal ugyanazokat a 'receptek'-et alkalmaznunk. Másrészt úgy vélem, nyilvánvaló, hogy – akárcsak tantárgyunkat tekintve is – nem

kizárólag irodalmi szövegek elemzése tartozik (kellene, hogy tartozzék) feladatkörünkbe, még akkor is, ha ehhez sajnálatos módon 'receptek' még nem állnak rendelkezésünkre.

Lássuk ezek után a megformáltság leírásának egyes elemeivel kapcsolatos fontosabb kérdéseket, nem ragaszkodva sem a szövegösszetevők, sem a szövegszervezettség-típusok felsorolásának fenti sorrendjéhez. (Az összetevőkre itt is a már ismert képecskékkel utalunk.)

2. kérdés: *Az adott szöveg megformáltságának leírásánál mit mondhatunk annak vehikulum-imágójával kapcsolatban?*

VeIm

P. S. J.: Nem szabad soha figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a megformáltság leírásához sohasem az adott vehikulumot, hanem annak imágóját elemezzük, s hogy az imágó vehikulumnak megfelelő volta csak abban az esetben ellenőrizhető (akár több ízben is), ha magával a vehikulummal is rendelkezünk. Ez az eset nem mindig áll fenn:

a) hangszalagon nem rögzített, élőszóban elhangzó szövegek esetében csak a vehikulum-imágó áll rendelkezésünkre, maga az akusztikus vehikulum nem;

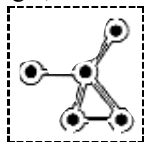
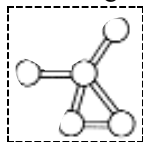
b) ha egy adott szöveg elmondását/felolvasását az adott szöveg nyomtatott/írott változatát kezünkben tartva követjük, rendelkezésünkre áll a vizuális vehikulum, az akusztikusnak azonban csupán imágója;

c) ha egy szövegnek csupán vizuális vehikulumával rendelkezünk, annak – az elemzéshez elengedhetetlenül szükséges akusztikus képét – csupán mentális imágóként hozzuk létre stb.

A **Ve/16** esetében rendelkezünk a nyomtatott *vizuális* vehikulummal, azaz az annak alapján létrehozott vehikulum-imágó vehikulumnak megfelelő voltát ellenőrizni tudjuk. Ez többek között azért is fontos, mert például a „dalló” szót könnyen „daloló”-ként, a „fülemile” szót könnyen „fülemüle”-ként olvashatjuk stb.

A vizuális vehikulum *akusztikus* képét ebben az esetben is csupán imágóként hozzuk létre. Ezzel az akusztikus képpel kapcsolatban elsősorban az a meghatározó, hogy milyen tónussal 'halljuk'/'olvassuk' az adott vehikulum második bekezdését: ez a tónus ugyanis éppúgy lehet gyengéden tanító, mint türelmetlenül kioktató, s e kétféle tónus nyilván más-más módon járul hozzá az adott vehikulumhoz rendelhető jelentéshez. – Ha az imágó(ka)t illetően is egyértelműek kívánnánk lenni, olvasatunkat egyrészt prozódiai átírásban, másrészt hangszalagon is rögzítve kellene elemzésünkhöz mellékelni. Ezeket mellőzzük itt, helyettük csupán annyit állapítunk meg, hogy az adott vehikulum második bekezdését a gyengéden tanító tónusú olvasat alapján elemezzük.

B. Zs.: Mindebből – érzésem szerint – az következik, hogy a magyar nyelv- és irodalomórákon célszerű lenne többet foglalkoznunk olyan (pl.: a rádióban, tévében elhangzó) élő, halott, látott szövegek elemzésével, amelyek írott formában nem állnak a tanulók rendelkezésére, azaz nem ellenőrizhetők olyan mértékben, mint az írott formában kézhez kapott szövegek. Továbbá az sem lenne érdektelen, ha a tanárok esetenként hangszalagra vennék tanári magyarázatukat, s azt hallgattatnák meg tanítványaikkal. Ilyen esetekben módjuk nyílna egyrészt annak az ellenőrzésére, hogy a diákok hallás után hogyan értenek meg szöveget, illetve arra is, hogy saját magukat is ellenőrizzék.

3. kérdés: *Az adott szöveg megformáltságának leírásánál mit mondhatunk annak formációjával és sensusával kapcsolatban?*

Fo Se

Mindenekelőtt azt tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, hogy bár nemcsak lehet, hanem kell is különbséget tennünk egy adott vehikulumhoz rendelhető formai és jelentéstani (szemantikai) felépítés között, elemzésük egymástól nemigen választható el. Ez a helyzet egy vehikulum kiegészített változatának a létrehozásakor is, amivel első lépésként foglalkozunk.

A. Lássuk először a **Ve/16** szöveg-vehikulum verbális elemekkel *kiegészített* változatát néhány hozzáfűzött megjegyzése kíséretében (lásd **Ve/16.A**, amelyben az egyes szövegmondatokhoz (az elsőfokú makrokompozíció-egységekhez [=K]) – a hivatkozások megkönnyítése érdekében – sorszámkódot rendeltünk, a kiegészítő részeket pedig dőlt betűkkel szedtük.

- Ve/16.A** [K1] A kalitkában sokféle dalt dalló kanárit nagy figyelemmel hallgatta a kertben egy fiók fülemile. [K2] Ó, anyám, úgymond (*anyjának a fiók fülemile*), ha (*te [=anyám]*) hallanád (_) [K3] Amott vékony gallyak közé rekesztve egy sárga madárka milyen sokfélét (*sokféle dalt*) énekelget! [K4] Bár én tudnék úgy (*énekelni, ahogyan az a sárga madárka énekelget!*)
- [K5] Ne kívánd azt (*te*) gyermekem (*hogy úgy tudj énekelni, ahogyan az a sárga madárka énekelget*), – szólt az öreg fülemile (*gyermekéhez a fiók fülemiléhez*). [K6] Az a sárga társunk minden érzelem nélkül zengi (*azt a dalt*), amit (*az a sárga társunk*) az emberektől eltanult, magától (*az a sárga társunk*) egyet (*egy dalt*) sem tudna eldallani. [K7] Tanuld te (*gyermekem*) érzelmeidet magad kényén, ám szépen énekelgetni, ha (*te gyermekem*) akarod, hogy az énekértők (*téged*) örömet hallgassanak.

P. S. J.: A verbális elemekkel kiegészített vehikulum makrokompozíció-egységeihez *elméleti* szempontból a következő *megjegyzések* fűzhetők:

[K1]: A szövegek *első* szövegmondata általában teljes, azaz minden információt tartalmaz, ami a megértéséhez szükséges. Ez a helyzet itt is.

[K2]: A *második* szövegmondat hiányos, mert nem tartalmazza sem azt, hogy *ki* beszél *kihez*, sem azt, hogy aki beszél, *mit* mond, azaz, hogy mi a (második személyű tárgyas személyragja alapján a megszólítottal utaló) „hallanád” igei állítmány tárgya. Abban, hogy itt az „úgymond”-ot ’úgymond *anyjának a fiók fülemile*’ értelemben kell vennünk, a harmadik (és negyedik) szövegmondat tartalma a meghatározó, amely egyben az adott szövegmondat hiányzó tárgyának a kifejezésre juttatója. Ha ugyanis a harmadik szövegmondat például az lenne, hogy „Olyan boldog vagyok, hogy ilyen szépen tudok énekelni”, az „úgymond” kiegészített értelme természetesen ’úgymond *anyjának a kalitkában dalló kanári*’ lenne, mert ezt kívánná meg ennek a harmadik szövegmondatnak a tartalma. – Azon pedig, hogy a fiók fülemile ’beszél’, azért nem akadunk fenn, mert a szöveg ’állatmese’ típusának ismeretében ez minden további nélkül elfogadható.

[K3]: A *harmadik* szövegmondat ismét teljesnek tekinthető. Az „amott” kifejezéshez a ’helyzet’ elképzelése alapján tudjuk a ’nem ott, ahol a fiók fülemile van’ értelmet rendelni; a „vékony gallyak közé rekesztve” kifejezést pedig azért tudjuk a kalitkára vonatkoztatni, mert egyrészt világra vonatkozó ismereteink alapján tudjuk, hogy általában milyen egy kalitka, másrészt el tudjuk képzelni, hogy a szabadon élő és „fiók” (azaz tapasztalatlan!) fülemile nem tudja, mi a kalitka, s annak rácsát természeti környezete alapján ’vékony gallyak’-ként fogja fel.

[K4]: A *negyedik* szövegmondat „úgy” kifejezéséhez az adott helyzet ismeretében minden nehézség nélkül rendeljük az ’úgy *énekelni, ahogyan az a sárga madárka énekelget*’ értelmet, aminek következtében ezt a szövegmondatot a harmadik szövegmondat folytatásaként fogjuk fel.

[K5]: Az *ötödik* szövegmondatban egyrészt a „ne kívánd azt” kifejezés „azt” utalószavához – a *negyedik* szövegmondat grammatikai szerkezete („bár”, „tudnék”) és tartalma alapján – az ’azt, *hogy úgy tudj énekelni, ahogyan az a sárga madárka énekelget*’ értelmet rendeljük, másrészt „a szólt az öreg fülemile” kifejezést a ’kommunikációs helyzet’ ismeretében a „gyermekéhez a fiók fülemiléhez” kifejezéssel tudjuk kiégszíteni.

[K6]: A *hatodik* szövegmondatnak az „az a sárga társunk” kifejezését annak alapján értelmezzük ’a kalitkában sokféle dalt dalló kanári’-ra utaló kifejezésként, mert egyrészt az öreg fülemile által ’használt’ „társ” megjelölést értelemszerűen ’madár’-ra utalóként fogjuk fel, másrészt, világra vonatkozó ismereteink alapján tudva azt, hogy a kanári sárga színű madár, nem okoz nehézséget az „az a sárga társunk” kifejezést a szóban forgó kanárirra értelmezni.

Ugyanakkor, ha valamely olvasó nem tudná, hogy a kanári sárga színű madár, de feltételezné, hogy a szöveg írója/narrátora a „sárga” kifejezést színmegjelölő kifejezésként használja és hitelt adna az író/narrátor szóban forgó megnyilatkozásának, a szöveg kompozicionális szerkezete alapján ’megtanulhatná’, hogy a kanári sárga színű madár!

A „zengi” igei állítmány tárgyaként az adott szövegösszefüggésben természetesen az *azt a dalt tekintjük*. E szövegmondat többi kifejezése és grammatikai toldalékai az előző értelmezésekkel analóg módon értelmezhetőek.

[K7]: A *hetedik* szövegmondat értelmezése nem vet fel újabb problémát.

B. Zs.: A fenti kiegészítésekkel és megjegyzésekkel kapcsolatban azt tartom szükségesnek hangsúlyozni, hogy a szövegek ilyen fajta feldolgozásmódja segíthetné a tanárt abban, hogy a *mondatnyelvészeti* (pl. toldalékok értelmezése), a *szövegnyelvészeti* (pl. egy adott szövegmondatbeli hiányzó tárgy, következő szövegmondatban való kifejezésre juttatásának felfedése), a *szövegteni* (pl. annak elfogadása, hogy az állatok állatmesékben beszélnek) és a *világra vonatkozó* (annak tudása, hogy milyen egy kalitka, hogy a kanári az sárga színű madár, valamint annak feltételezése, hogy egy ’fiók fülemile’ tapasztalatlan) *ismeretek* szövegelemzésben való *kooperációja* szükségességét tanítványai számára világossá tegye. Ez egyben olyan fogalmak helyes (és könnyen belátható) értelmezéséhez is hozzájárulhatna, mint ’mondatnyelvészet’, ’szövegnyelvészet’, ’szövegten’, ’világra vonatkozó ismeretek/feltételezések’ stb.

B. Lássuk most azt a kérdést, hogyan célszerű kezelni az adott szöveg együtt-utaló (más néven: korreferenciális) kifejezéseit. Ehhez először azokhoz a kifejezésekhez, amelyek a fenti elemzés alapján meggyőződésünk szerint ugyanarra a ’valamire’ utalnak, úgynevezett (sorszámmal ellátott) korreferencia-indexet [=i] rendelünk. Az adott szövegvehikulum verbális elemekkel és korreferencia-indexekkel kiegészített változatához lásd **Ve/16.B**, amelyben az egy kifejezésként kezelt szóláncok elemeit a „^” jellel kapcsoltuk össze, s a korreferencia-indexet pedig e kifejezések végéhez csatoltuk.

Ve/16.B **[K1]** A^kalitkában[=i1]^sokféle^dalt[=i2]^dalló^kanarit[=i3] nagy figyelemmel hallgatta a kertben egy^fiók^fülemile[=i4]. **[K2]** Ó, anyám[=i5], úgymond (anyjának[=i5] a^fiók^fülemile[=i4]), ha (te^[=anyám][=i5] hallanád ([=K3])! **[K3]** Amott vékony^gallyak^közé^rekesztve[=i1] egy^sárga^madárka[=i3] milyen sokfélé^t(sokféle^dalt)[=i2] énekelget! **[K4]** Bár én[=i4] tudnék úgy (énekelni, ahogyan az^a^sárga^madárka[=i3] énekelget)! **[K5]** Ne kívánd azt (te)^gyermekem[=i4] (hogy te[=i4] úgy tudj énekelni, ahogyan az^a^sárga^madárka[=i3] énekelget), – szólt az^öreg^fülemile[=i5] (gyermekéhez^a^fiók^fülemiléhez[=i4]). **[K6]** Az^a^sárga^társunk[=i3] minden érzelem nélkül zengi (azt^a^dalt[=i2]), amit (az^a^sárga^társunk[=i2]) az^emberektől eltanult, magátül[=i3] (az^a^sárga^társunk[=i3]) egyet (egy^dalt[=i2]) sem tudna eldallani. **[K7]** Tanult te^(gyermekem)[=i4] érzelmeidet magad[=i4] kényén, ám

szépen énekelgetni, ha (te[^]gyermekem[=i4]) akarsz, hogy az énekértők (téged[=i4]) örömet hallgassanak.

P. S. J.: A Ve/16.B-ben értelmezett korreferencia-relációkhoz (a bevezetett korreferencia-indexekhez) elméleti szempontból a következő megjegyzések fűzhetők:

Mindenekelőtt az, hogy az indexek anélkül utalnak egy-egy 'valamire' (itt: madárra, dalra), hogy azt a valamit valamely nyelvi kifejezéssel meg kellene jelölni. Ezek az indexek olyan funkciót töltenek be, mintha ezekre a valamikre 'újjunk'-kal mutatnánk rá.

Az [=i1] index arra a valamire (helyre utal, amit *a narrátor* „a kalitkában”, *a fiók fülemile* a „vékony gallyak közé rekesztve” kifejezéssel nevez meg. Ez a 'valami' a szövegben többször nem fordul elő.

Az a valami, amire az [=i2] index utal, nem olyan egyértelmű, mint amilyen az [=i1] index utaltja. Ezt a valamit a [K1]-ben a „sokféle dalt”, a [K3]-ban a *sokféle dal* értelmű „sokfélé”, a [K6]-ban egyrészt az „*azt a dalt*” kiegészítés (plusz az ebben a szövegmondatban ténylegesen jelenlévő vonatkozó mellékmondat), másrészt az *egy dal* értelmű „egyet” jelöli. Továbbá az is megjegyzendő, hogy az [=i2] olyan igei állítmányokhoz kapcsolódik 'tárgy'-ként, mint a [K2]-ben a „dalló”, a [K3]-ban „énekelget” (a [K4]-ben és [K5]-ben is az „énekelni”/, „énekelget” fordul elő implicit módon), a [K6]-ban „zengi” és „eldallani”, végül a [K7]-ben ismét az „énekelgetni”, amelyhez tárgyként a 'dal' helyett az „érzelmeidet” kifejezés kapcsolódik. Itt tehát egy olyan korreferencia-lánccról van szó, amelynek létrehozásában nem csupán névszói kifejezések, hanem azokkal egyenlő mértékben igék is részt vesznek.

Az [=i3] index arra a madárra utal, amelyet *a narrátor* a [K1]-ben a „kanárit”, *a fiók fülemile* a [K3]-ben az explicit, a [K4]-ben az implicit „sárga madárka” kifejezéssel illet, az *öreg fülemile* ezzel szemben a [K5]-ben a neki tulajdonított implicit „sárga madárka”, a [K6]-ban pedig a mind explicit, mind implicit módon előforduló „az a sárga társunk” kifejezéssel.

Az [=i4] index arra a madárra utal, amelyet *a narrátor* a [K1]-ben az „egy fiók fülemile” kifejezéssel illet. Erre a madárra történik utalás a [K2] „anyám” szóalak „-m” birtokos személyjelében mint birtokosra, az „úgymond” igei állítmány toldalékában, a [K4] „én” személyes névmásában, a [K5] „gyermekem” szóalak „-m” birtokos személyjelében, mint birtokra. Erre a madárra (is) történik utalás továbbá a [K6] „társunk” szóalakjának „-unk” többes számú birtokos személyjelében, mint társ-birtokosra, valamint a [K7] „tanult” igei állítmány egyes szám második személyű toldalékában, a „te” személyes névmásában, az „érzelmeidet” „-eid” birtokos személyjelében, mint birtokosra, a „magad” névmásban, az „akarsz” igei állítmány egyes szám második személyű toldalékában, a „hallgassanak” igei állítmány tárgyas ragozású toldalékában, mint 'tárgy'-ra. A szövegnyelvészeti és a világra vonatkozó ismeretekkel együtt ezek a szóalakok teszik lehetővé a hiányosnak minősülő szövegmondatok kiegészítését.

Az [=i5] index végül arra a madárra utal, amelyre a [K2]-ben az (explicit és implicit) „anyám” szóalak „-m” birtokos személyjelével történik hivatkozás, mint birtokra, a [K5]-ben a „gyermekem” szóalak „-m” birtokos személyjelével, mint birtokosra, valamint az „az öreg fülemile” kifejezéssel, végül a [K6] „társunk” szóalakja „-unk” birtokos személyjelével, mint társ-birtokosra.

Befejezésül megjegyzendőnek tartom azt is, hogy a [K2]-ben a „hallanád” igei állítmány tárgyas ragozású toldalékához célszerű [K3]-at, mint az implicit tárgyra utaló (kor)referencia-indexet illeszteni.

B. Zs.: Azon túl, hogy azt hiszem, nyilvánvaló, hogy mennyi grammatikai ismeretet mozgat a korreferencia-indexek bevezetése, és pedig oly módon, hogy a korreferencia-relációkra utaló elemeket (és azok grammatikai kategóriáit/funkcióit) magukkal a tanulókkal lehet felfedeztetni, itt egy korreferencia-relációkkal/korreferencia-indexekkel kap-

csolatos 'lexikai gyakorlatról' is említést kívánok tenni, amely azt szemlélteti, hogy milyen kifejezéseket alkotnak a tanulók, ha egy-egy korábban már „nyelvi kifejezéssel” jelelt korreferencia-indexet más kifejezéssel kell helyettesíteniük.

A gyakorlat céljára a tanulók a **Ve/16** szöveg-vehikulum alábbi – hiányossá tett – változatát kapták kézhez:

A kalitkában sokféle dalt dalló kanárit nagy figyelemmel hallgatta a kertben egy fiók fülemile. Ó, anyám, úgymond, ha hallanád! (...1...) egy (...2...) milyen sokfélét énekelget! Bár én tudnék úgy!

Ne kívánd azt, gyermekem – szólott az öreg fülemile. Az a (...3...) minden érzelem nélkül zengi, amit az emberek től eltanult, magától egyet sem tudna eldallani. Tanuld te érzelmeidet magad kényén, ám szépen énekelgetni, ha akarod, hogy az énekelgetők örömet hallgassanak.

A *feladat* a következő volt:

A fenti szöveg egy eredeti mű olyan átalakított változata, amelynek szövegmondataiból a (...1...) számmal jelölt helyen a „kalitká”-ra, a (...2...) és (...3...) számokkal jelölt helyeken a „kanári”-ra utaló kifejezéseket töröltük.

a) Egészítsd ki a hiányossá tett szöveget úgy, hogy számodra elfogadható szöveget kapj!

b) Indokold meg a választásaidat!

A gyakorlatot 15–16 éves középiskolai tanulók végezték. A 30 megoldásból itt szemléltetésül 15 tanulónak (lásd az *1. táblázat* első függőleges oszlopában 1–15.) az a) fel-

	1.	2.	3.
	vékony gallyak közé rekesztve	sárga madárka	sárga társunk
1.	vasfészkében	madár	édes hangú tollas állat
2.	rácsos zárka	icipici madárka	szépen füttyülő madárka
3.	rácsok között	kis árva madár	madár
4.	–	–	–
5.	rácsos házikóban	pici, daloló rabmadárka	szabadságától megfosztott tollas
6.	rácsos dobozfélében	sokszínű, érdekes madár	rosszhangú jószág
7.	rácsos otthonában	sárga kismadárka	szegényke
8.	a madarak börtönében	keserű színű madárka	kedves társam
9.	rácsos ketrecében	sárga-szürke madárka	bezárt fiatal madárka
10.	rácsos dobozban	szép sárga madárka	rab madár
11.	fényes, rácsos tárgyban	szép, sárga hozzánk hasonló	fogoly madár
12.	ott bent bezárva	színes madár	színész szolga
13.	ketrecben	kismadár	fogoly
14.	rácsok közt	szomorú kismadár	sárga madár
15.	zárt, rácsos ketrecben	énekelgető, rab madár	bánatos, sárga madár

adatra adott válaszainak összesítését, valamint a b) feladatként megoldott néhány – tipikusnak tekinthető – indoklásukat mutatom be.

a)

b) Indoklások:

1. Vasfészkeben, de lehetett volna ketrecében is, az a lényeg, hogy helyhatározó raggal legyen ellátva a kalitka rokon értelmű szava; a 2–3-as helyre a kanári rokon értelmű szavai kellenek. Ki énekelget?
5. 1: a kalitka szót más szavakkal is le lehet írni; 2: a kanári nem olyan ismert a természetben, mint az emberek körében; a kanári fogságban tartott madár.
6. Azért választottam ezeket a rokon értelmű kifejezéseket, mert próbáltam a szöveg hangulatahoz illő szavakat keresni. A madarak itt hallgatják és csúfolják egymást, az emberek ugyanezt teszik az életben.
7. Rokon értelmű kifejezéseket választottam; azért „otthonában”, mert ha leahagyom a -ban ragozt, értelmetlen lenne az egész mondat, a „rácsos” szót azért választottam, mert így többet megtudhatunk a madárról és környezetéről; a -ka képző becézővé alakítja át a szavakat, kicsinyítő képző is lehet.
11. Azért írtam ezt, mert a kalitkák általában fényesek és rácsosak, és egy fülemile nem biztos abban, hogy az mi lehet, ezért írtam a „tárgy” szót. A „hozzánk hasonló”-t pedig azért, mert nem biztos a fióka abban, hogy milyen fajta a sárga madár; fogoly madár: mert az öreg fülemile tapasztaltabb, és tudja, hogy fogolynak lenni még egy kanárinak sem jó.
15. 1: mert a kalitka szót, ha hallom, egy zárt hely jut eszembe; 2: a „rab” jelző azt jelzi, hogy a madár ketrecben van; 3: a „bánatos” azt jelzi, hogy bezártnak érzi magát, „sárga”, mert ez a kanári legfeltűnőbb tulajdonsága.

C. A korreferencia-relációk elemzése után foglalkozunk röviden azzal a kérdéssel, hogy milyen mondatnyelvészeti módszerrel célszerű az elsőfokú makrokompozíció-egységeket (a szövegmondatokat) elemezni.

P. S. J.: Előljáróban arra szeretnék utalni, hogy a 'szövegmondat' szakkifejezés helyett alkalmazott 'elsőfokú makrokompozíció-egység' elnevezés használatát az indokolja, hogy ez az elnevezés a „másod”, „harmad”, „negyed” stb. előtagok alkalmazásával lehetőséget ad a magasabb fokú makrokompozíció-egységek azonos módú megnevezésére, s ezáltal az olyan tipográfiai kategória grammatikai értelmű használatának a mellőzésére is, mint a 'bekezdés'.

A szövegtani/szövegnyelvészeti célú mondatnyelvészeti elemzéstől alapkövetelményként azt célszerű megkívánnunk, hogy ez az elemzés az egyes elsőfokú makrokompozíció-egységekhez (szövegmondatokhoz) olyan 'grammatikai relációkat feltüntető' reprezentációt rendeljen, amelyhez viszonylag könnyen társíthatók az abból levezethető manifestációkra (lehetséges lineáris elrendezésekre) vonatkozó információk.

Anélkül, hogy bármely mondatgrammatikát előnyben részesítenénk, elemzési példaként lássuk a [K1] makrokompozíció-egység 'globális szintaktikai' elemzését.

[K1]: A kalitkában sokféle dalt dalló kanárit nagy figyelemmel hallgatta a kertben egy fiók fülemile.

Ennek a kompozícióegységnek az összetevőit első lépésben a következő mondatgrammatikai szintaktikai kategóriákkal láthatjuk el:

[K1]: [a kalitkában sokféle dalt dalló kanárit]_T [nagy figyelemmel]_{mH} [hallgatta]_Á [a kertben]_{hH} [egy fiók fülemile]_A

ahol a kategóriaszimbólumok olvasata a következő: A=alany, Á=állítmány, hH=helyhatározó, mH=módhatározó, T=tárgy.

Következő lépésben különféle zárójelek alkalmazásával feltüntetjük a szóban forgó kompozícióegység relációösszetevő-szerkezetét:

[K1]: [[nagy figyelemmel]_{mH} ([hallgatta]_A)] {[egy fiók fülemile]_A, [a kalitkában sokféle dalt dalló kanárit]_T, [a kertben]_{hH}}

ahol a „[]” zárójel a módhatározóval módosított állítmányt tartalmazza, a „{}” zárójel pedig ennek az állítmánynak az argumentumait (az alanyt, a tárgyat és a helyhatározót).

Ha a módosított állítmányt egy összetevőnek tekintjük és az „mHÁ” szimbólummal jelöljük, az argumentumokat pedig saját szimbólumaikkal, a lehetséges lineáris elrendezésekre vonatkozó információkat a következőképpen adhatjuk meg:

mHÁ	A	T	hH,	A	mHÁ	T	hH,
mHÁ	A	hH	T,	A	mHÁ	hH	T,
mHÁ	T	A	hH,	A	T	mHÁ	hH,
mHÁ	T	hH	A,	A	T	hH	mHÁ
mHÁ	hH	A	T,	A	hH	T	mHÁ
mHÁ	hH	T	A,	A	hH	mHÁ	T
T	mHÁ	A	hH,	hH	mHÁ	A	T,
T	mHÁ	hH	A,	hH	mHÁ	T	A,
T	A	mHÁ	hH,	hH	A	mHÁ	T,
T	A	hH,	mHÁ,	hH	A	T	mHÁ,
T	hH	A	mHÁ,	hH	T	A	mHÁ,
T	hH	mHÁ	A	hH	T	mHÁ	A.

Könnyű belátni, hogy e sorrendek mindegyike grammatikailag helyes sorrend. E sorrendekre vonatkozóan azután elemezni lehet azt a kérdést, hogy – az elemek közé a ’szokásosnál nagyobb szünet’-et felvéve elemként – *mi* az, amiről állítok valamit az egyes sorrendekkel, s hogy *azt*, amit állítok, egyenrangú elemekből állónak tekintem, vagy ezek közül az elemek közül valamelyiket/valamelyeket az állítás ’fókuszába’ helyezem.

Például a „T □ A mHÁ hH” sorrenddel (ahol a „□” szimbólum a „szokásosnál nagyobb szünet”-et jelzi), ’a kalitkában sokféle dalt dalló kanári’-ról állítjuk, hogy azt ’egy fiók fülemile’ ’nagy figyelemmel hallgatta’ ’a kertben’.

Ezután felvethetjük azt a kérdést, hogy milyen sorrendek lehetségesek abban az esetben, ha a módosított állítmányt két egységnek tekintjük. A szünetet egyelőre figyelembe nem véve, ilyen módon kaphatjuk meg például a következő sorrendet: „T A Á mH hH”, ami grammatikailag helyes sorrend.

Azon túl, hogy az ilyen elemzések nagymértékben hozzájárulnak a tanulók ’kommunikatív kompetenciájá’-nak a növeléséhez, ezekkel lehet előkészíteni többek között az elsőfokú makrokompozíció-egységek szövegnyelvészeti elemzését is.

B. Zs.: A tanítási gyakorlat számára levonható konzekvenciát itt abban látom: szükséges tudatosítanunk tanulóinkban a ’rendszermondattal’ és a ’szövegmondattal’ közötti különbséget, valamint azt is, hogy ha a mondatokat kommunikációban használjuk, a grammatikai szerkezetre ráakódik egy kommunikatív szerkezet, következésképpen ennek használatát és következményeit is tanítanunk kellene.

Az elemzést a tanulmány következő részében folytatjuk.